

RIZÂEDDİN B. FAHREDDİN'İN FÜRÛ-İ FIKIHLA İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Recep ÇELİK*

Öz: Dünyanın birçok bölgesinde Müslümanlar arasında görülen modernleşme ve ihya hareketi Rusya'da 1800'lü yıllardan 1920'lere kadar sürmüştür ve bu hareket sadece eğitim alanında değil, dinî alanda da etkili olmuştur. Rusya'da bu alanda faal olup inisiyatif alan birçok parlak simalar bulunmaktadır. Bu dönemde yaşayan aydınlardan birisi de Rızaeddin b. Fahreddin'dir. Müslümanlar açısından İdil-Ural Bölgesinin coğrafi şartları ve ülke idaresinin siyasi refleksleri itibari ile özel oluşundan dolayı Müftü Rızaeddin'in fikhî yönü ayrıca dikkat çekmektedir. Onun hakkında yapılan daha önceki çalışmalarda; hadisçiliği, dilciliği ve eğitimciliği incelenmiş olsa da, uzun yıllar üstlendiği kadılık ve müftülük tecrübeleriyle faaliyetleri üzerinde ayrıca durulmamıştır. Kendi dönemi itibari ile Rusya Müslümanlarının dünya Müslümanlarından izole edilmiş yapısı, bölgede yaşanan sosyolojik olaylar karşısındaki deneyim ve uygulamaları, ağır şartlar altında verdikleri dini yaşam mücadelesi, İslam hukukunun ilke ve gâyeleri açısından incelenmeye değer bir örneklik teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tecdid, İdil-Ural, Rusya, Rızaeddin b. Fahreddin, Fürû-i Fıkıh, İslam Hukuku.

Ridhauddin b. Fakhruddin Views on Islamic Law

Abstract: The modernization and revival movement seen among Muslims in many parts of the world lasted from the 1800s to the 1920s in Russia. This movement was not only effective in the field of education but also the religious field. There have been many prominent names in Russia who have taken initiatives in this field. One of the intellectuals living in this period was Rızaeddin b. Fahreddin. Due to the geographical conditions of the Idil-Ural Region and him being special in respect of political reflexes of the country's administration, Mufti Ridha ad-Din b. Fakhr ad-Din's fiqh aspect draws attention. Although his hadith, lingual and educational aspects were examined in previous studies about him, his experiences and activities as qadi and mufti for many years were not dwelled on separately. The isolation of the Muslims of Russia from the world Muslims in his period and their experience and practices in the face of sociological events in the region, the religious life struggle of Muslims under severe conditions constitute an example worth examining in terms of the principles and purposes of Islamic law.

Keywords: Idil-Ural, Russia, Ridhauddin b. Fakhruddin, Furu'al-fiqh, Islamic law.

Giriş

Fıkıh alanının konusu olan banka, sigorta, müzik, sağlık vb. meselelerin fikhî boyutuna dair görüşler Müslümanlar arasında tartışılmış, yeni yorumlar yapılmış ve yeni bakış açıları ortaya konmuştur. Bütün bunlar, fıkıh alanının değişkenliğe olan kabiliyetini ve zaruretlerin zorlaması ve daraltması durumunda kısmî bir genişlemeye müheyya olduğunun göstergesidir. Bu itibarla Rusya'daki farklı tecrübeler şahit olan İbn Fahreddin'in füru-i fıkıha dair görüşleri önem arz etmektedir. Bu bağlamda onun fikhî meselelere olan yaklaşımı ve diğer eserlerinde fıkıhla ilgili zikrettiği görüşlerine değinilecektir. XX. asrın sonlarında komünizm sisteminin yıkılmasıyla Rusya Müslümanları dinî durgunluktan çıkarak ilerleme sağlamış ve demokrasiye geçişle birlikte dinlere karşı belli oranda hoşgörü kültürü gelişmiştir. Rus kütüphanelerinde erişim imkânı verilmeyen ve yasaklanan temel eserlere, araştırma için belli oranda ulaşılabilirlik sağlanmıştır. Bu bağlamda araştırılması gereken âlimlerden biri de Müftü Rızaeddin b. Fahreddin'dir. Onun ele aldığı fikhî konular bugün hala güncelliğini korumaktadır. Yazmış olduğu kitapların incelenmesi fıkıh ve diğer disiplinlere belki ilham kaynağı olacak ve toplumlar için yeni bilimsel ufuklar açacaktır.

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, recepcelik8080@hotmail.com

Rızaeddin b. Fahreddin, Rusya'daki Müslüman halkın dinî lideri olarak uzun yıllar kadılık ve müftülük görevlerini deruhte etmiştir. Bu sebeple yaşadığı bölgenin coğrafi şartlarının farklılığı ve ülkedeki Bolşevik idaresinin siyasi gerginlikler içerisinde bulunduğu bir dönemde dinî idareyi yürütmüş olması itibariyle, görev ve görüşleri önem arz etmektedir. O, Rusya'da imparatorluk ve komünizm dönemlerini idrak etmiş, yirmi yıl kadılık ve on üç yıl müftülük yaparak, Müslümanların dinî makamını ülkede temsil etmiş bir kişiliktir. Ayrıca o, demir perde ülkesinde baskı altındaki Müslümanların sesi olmaya çalışmış; tarih, biyografi, pedagoji, ahlak, edebiyat, İslamî ilimler vb. muhtelif alanlarda yazdığı eserleriyle onları eğitmeye ve aydınlatmaya çalışmıştır. Bütün bunlarla beraber aksiyonel bir anlayışla Rusya devletinin siyaseten ve ruhen ağır koşulları altında bulunan Müslüman halkın dinî meselelerine cevaplar üretmeye çalışmıştır.

1. İdil-Ural Bölgesi Müslümanları ve Tarihi Süreçleri

İdil-Ural Bölgesi Müslümanları, kökü ve tarihi itibariyle eskilere dayanan kadim uluslardandır. İdil-Ural Bölgesi, Moskova'nın Orta Volga; bölge halklarının ise İdil-Ural olarak isimlendirdikleri ve Tataristan, Başkurtistan, Çuvaşistan, Udmurtya, Mordovya ve Mariel Cumhuriyetlerinden meydana gelen bölgenin adıdır. Bu bölge, Volga Nehri ile Asya ve Avrupa'yı birbirinden ayıran sıradağların adı olan Ural Dağlarının bulunduğu bölgedir. Türkiye'de Kuzey Türkleri olarak adlandırılan İdil-Ural Bölgesi Müslümanlarının, Rusya'nın uzun yıllar boyu oluşturduğu asimile siyasetiyle dışa irtibatı engellenmiş ancak 1990'lı yıllarda Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla dünya ve özellikle İslam âlemiyle irtibatı yeniden sağlanmıştır.

Bu bölgenin İslamî kültürünü beş dönem olarak özetlemek mümkündür.

Birinci dönem, İdil-Bulgar Devletinin 922'de İslamiyet'i devlet düzeyinde kabul etmesi ile başlamış ve Kazan Hanlığının kurulmasına kadar devam etmiştir. En uzun ömürlü Türk devletlerinden ve İslamiyet'i resmi din olarak tanıyan ilk Türk devletlerinden biri olan İdil-Bulgar Hanlığı, Harezmi ve İran'dan ticaret için gelen Müslümanların irşadî faaliyetleri sonucu Müslüman olmuşlardır. Devletin İslamiyet'i kabul etme isteği ile birlikte dinî hükümleri kendi halkına sahih kaynaktan öğretmek isteyen İdil-Bulgar Hanı İlteber Almış, Abbasî Halifesi Muktedir Billah'a (ö. 932) elçi göndererek İslamiyet'i anlatacak muallimler istemiş ve onun hilafetini kabul ettiğini beyan etmiştir. Bu teklife sıcak bakan halife, oluşturduğu heyeti hicrî 921 tarihinde Bulgar Hanlığına göndermiştir. Daha sonraki süreçte devam eden tebliğ çalışmalarına ilaveten Ahmet Yesevî'nin müritleri vasıtasıyla bölgeye tasavvuf kültürü büyük oranda yerleşmiştir. Böylece halkının birçoğunun Hanefî mezhebini ve Nakşî meşrebini benimsemiş olan İdil Bulgar Hanlığı, Altınordu hanlarından Uluğ Muhammed'in 1437 yılında Kazan Hanlığını kurmasıyla tarihe karışmıştır.

İkinci dönem, 1437 yılında Kazan Hanlığının kurulması ile başlamış ve Rusya İmparatorluğu/Çarlık Rusyasının kurulduğu 1721 tarihlerine kadar devam etmiştir. Kazan Hanlığı, Moğol Hükümdarı Cengiz Han'ın torunu olan Uluğ Muhammed Han tarafından 1437 yılında, bugünkü Tataristan, Başkırdaistan, Çuvaş, Mariel, Mordovya ve Udmurt Cumhuriyetlerinin yer aldığı bölgede kurulmuştur. Kazan Hanlığı idaresinde yaşayan Türkler, köklü bir geçmişi ve zengin kültürü olan bir ulustur. Kazan Hanlığı, 1521-1552 yılları arasında Osmanlı Devletine bağlı Kırım Hanlığı yönetimine girmiş, bu tarihten itibaren IV. İvan Groznyi'nin (Korkunç) burayı ele geçirmesiyle Rus devleti yönetimine geçmiştir. Bu dönemden

sonra; Astarhan (1556), Sibir (1598), Kasım (1681), Kırım Hanlığı'nın (1783) sona ermesiyle Rus hâkimiyeti altına giren Türk-Müslüman halk sayısında artış meydana gelmiştir. Bu sıkıntılı dönem XX. yüzyıla kadar devam etmiştir.¹

Üçüncü dönem, Rus Çarı I. Petro'nun (ö. 1725) Rusya'yı imparatorluk seviyesine yükseltmesiyle başlamış, Lenin liderliğindeki Bolşeviklerin Ekim 1917 ihtilaliyle son bulmuştur. 43 yıl yönetimde yer alan I. Petro, tarihte Deli, Koca ve Büyük lakaplarıyla anılmaktadır. Nitekim bu lakaplarla anılmasının altında Müslümanlara karşı yapılan büyük bir asimilasyon uygulaması yer almaktadır. Bu dönemde Müslümanlar dinî, kültürel ve sosyoekonomik yönden ağır bir baskıya maruz bırakılmışlardır. I. Petro, Müslümanların Hristiyan olmaları durumunda Ruslarla eşit şartlarda hayat süreceklerine garanti vermiş; hatta vergi ve askerlik hizmetinden muaf tutulacaklarına, adi suç işlemleri halinde af edileceklerine, aksi halde Hristiyanlığa geçenlerin yükümlülüklerini de üzerlerine alacaklarına dair kanunlar çıkarmıştır. Çariçe Anna İvanovna döneminde 1731 yılında "Yeni Din Değiştirenler Komisyonu" adlı bir kurum oluşturulmuş, bu tarihten itibaren 1764 yılında Çar VI. İvan'ın ölümüne kadar köy köy dolaşarak Müslüman ahali Hristiyanlaştırılmaya zorlanmışlardır. Bu dönemde Kazan'daki 536 camiden 418'i ve birçok Müslüman mezarlıkları yıktırılmış, dinî kitaplar toplatılarak yakılmıştır. Ancak yapılan bu baskılara rağmen yönetimin arzu ettiği şekilde Hristiyanlığa geçiş gerçekleşmemiştir. Bu dönemde Volga Bölgesinde yer alan Müslümanların Hristiyanlaşma oranı % 3 civarında kalmıştır.²

Müslümanlar bu baskıcı dönemden sonra ayaklanma faaliyetlerine girişmiştir. Yönetim, 1755'ten itibaren Müslümanlara uyguladığı baskının şiddetini azaltmak zorunda kalmıştır. II. Katerina döneminde bu baskıcı siyaset tamamen son bulmuş, hatta 1773 yılında Rusya'da dinlere hoşgörüyle yaklaşılacağı resmen ilân edilmiştir. Bu bölgede yer alan Orenburg vilâyetinin Ufa şehrinde bugün de faaliyetine devam eden Müftülük ve Şerî Mahkeme yine onun zamanında kurulmuştur. Ancak 1881'de ilan edilen sıkıyönetim, çarlık rejiminin son bulduğu 1910 yılına kadar eskisi kadar olmasa da, Müslümanları yine dinî ve kültürel açıdan zorlayıcı mahiyette bir idare mantığı benimsemiştir.³

Dördüncü dönem, Çarlığın 1917 Ekim ihtilali sonucu devrilmesi ile başlamış ve 1991 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) kurulmasıyla son bulmuştur. Bu dönem, bölgedeki Müslümanların rejim tarafından en çok baskılara maruz kaldığı dönem olmuştur. Camiler ve medreseler kapatılmış, vakıf malları kamulaştırılmış, yerel şeriat mahkemeleri lağv edilmiş, Müslüman liderler tutuklanmış veya sürgüne gönderilmiş, milyonlarca Müslüman hapse atılmış ve 30.000 civarında olan cami sayısı birkaç yüze inmiştir. Müslüman ahalinin yurt dışına çıkışı engellenmiş, çeşitli propagandalarla dinlerinden vazgeçirilerek komünizm sisteminde yer almaları hedeflenmiştir.⁴ Nihayet 1990'lı yılların başında yerel yönetimler birer

¹ Akdes Nimet Kurat, "Kazan Hanlığı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1954, sy. 12, 227-246; Türkoğlu İsmail, "Rusya/Ülkede İslamiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/265-266.

² Türkoğlu İsmail, "Rusya/Ülkede İslamiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/265-266.

³ Beydilli Kemal, "Rusya-Tarih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/253-265.

⁴ Yunus Ekici, "Bolşevik İhtilalinin Ortaya Çıkması Ve Sebepleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017, sy. 1, ss. 265-274.

birer bağımsızlıklarını ilân etmeye başlamış ve 1991 yılına gelindiğinde Sovyetler Birliği sona ermiştir.⁵

Beşinci dönem, (SSCB)'nin 1991 yılında yıkılıp yerine Rusya Federasyonu'nun kurulması ile başlayan ve günümüze kadar devam eden dönemdir. Bu dönemde Müslümanlar, asırlar boyu süren baskıdan kurtulmuşlar ve dinlerini özgür bir şekilde yaşama fırsatı bulmuşlardır. Rusya Federasyonu, günümüzde İslam Konferansı Teşkilatı'na gözlemci üye olmuş, hac ziyaretlerini serbest bırakmış, cami ve medrese inşa edilmesine izin vermiş ve 20 milyon civarındaki Müslümanın dinî ve kültürel birikimlerini destekleme kararı almıştır.⁶

2. Rızaeddin b. Fahreddin'in Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri

2.1. Rızaeddin b. Fahreddin'in Hayatı

Tatar-Türk dünyasında tarihçi, eğitimci, gazeteci, ıslahatçı, filolog, pedagog, kadı ve müftü olarak tanınan İbn Fahreddin'in tam adı, Rızaeddin b. Fahreddin b. Seyfeddin b. Subhankulu b. Bikmuhammed b. Yoldaş eş-Şirdânî'dir. Rızaeddin, 31 Aralık 1858 tarihinde Rusya Federasyonu'nun özerk bir cumhuriyeti olan Tataristan'ın Elmet kazasının Bügülme ilçesine bağlı Kiçüçat köyünde dünyaya gelmiştir.⁷

İbn Fahreddin, ilim geleneği olan bir ailede yetişmiş ve 1867 yılında ilk medrese hayatına başlamıştır.⁸ O, muâsırı olan diğer ulema gibi ülke dışına gidemeden büyük imkânsızlıklar içerisinde kendi ülkesinde gece gündüz demeden çalışmıştır.⁹ Eğitimini bir köy medresesinde ikmal etmek durumunda kalan ve başka hiçbir yerden ders alma fırsatı bulamayan İbn Fahreddin, kendi ifadesi ile "iğne ile kuyu kazarak" kendisini yetiştirmeyi başarmıştır.¹⁰ İdil-Ural bölgesinde faydalanabileceği tek bir İslam kütüphanesi bile olmadığı için ancak kitap istinsahı ile eser edinebilmiştir.¹¹ İbn Fahreddin, 1891-1906 yılları arasında Orenburg Müftülüğü'nde ve 1918-1923 yılları arasında Ufa Müftülüğü'nde olmak üzere toplamda 20 yıl

⁵ Türkoğlu İsmail, "Rusya/Ülkede İslamiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/265-266.

⁶ Türkoğlu İsmail, "Rusya/Ülkede İslamiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/265-266.

⁷ İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızâeddin Fahreddin*, (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2000), 21.

⁸ Ömer Hakan Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), 23; İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızâeddin Fahreddin*, (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2000), 24.

⁹ Medresede Rızâeddin b. Fahredin'in okuduğu dersler ve kitaplar için bkz., Rızaeddin Fahreddin, *Tercüme-i Hâlim Fenni- Biyografik Cıymıtık*, (Kazan: Ruhیات Neşriyatı, 1999), 16-17.

¹⁰ Rızaeddin b. Fahreddin, bu hususu kendi ifadesi ile şöyle dile getirmektedir: Kursavî, Mercânî, Barûdî ve diğer âlim olmak isteyenlerin yaşamları benimkine nispetle katbekat kolaydı, çünkü onlar gençlik dönemlerinden itibaren Buhara'nın meşhur medreselerinde şöhret kazanan hocalardan okudular. Meşhur kütüphanelerden faydalandılar. Onlar ilim çeşmesinden doya doya içtiler, bense iğne ile kuyu kazdım. Gece gündüz uyumuyor, kitap kopya ediyordum. Benim için kitaptan kıymetli daha başka bir şey yoktu. Ravil Emirhan, "Rıza Fahreddinov Tarihiçi", *Miras*, S. 12, 1992, s. 64.

¹¹ Rızâeddin b. Fahreddin'in arşivinin saklanmakta olduğu Ufa İlimler Akademisi'nde öğrencilik yıllarında kopya ettiği çok sayıda eser bulunmaktadır. Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızâeddin Fahreddin*, s. 44. (dipnot.)

kadılık, 1923-1936 yılları arasında 13 yıl Diyanet İşleri Başkanlığı yapmış, böylece bu kurumda 33 yıl çalışmıştır.¹²

İbn Fahreddin, Diyanet İşleri Başkanlığı görevinde iken 1936 yılında 77 yaşında Ufa'da vefat etmiştir. Mezar taşında “Edip, Müverrih, Müftü Rızaeddin b. Fahreddin 1859-1936” yazmaktadır.¹³

2.2. Rızaeddin b. Fahreddin'in İlmî Kişiliği

İbn Fahreddin, öğrenciliğinin devam ettiği 1886 yılında, Rusya Müslümanlarının yetiştirdiği büyük tarihçi, din ve felsefe âlimi, yenileşme (usul-i cedid) çalışmalarının öncülerinden biri olan Şehabettin Mercânî (ö. 1889) ile tanışmış, o günden itibaren Mercânî'nin bütün eserlerini okuyarak fikirlerinden çok etkilendiğini ifade etmiştir.¹⁴

İbn Fahreddin'in yetişmesine katkı sağlayan en önemli hususlardan biri de onun kadılık ve Diyanet İşleri Başkanlığı olmak üzere toplam 33 sene¹⁵ çalıştığı Ufa Diniye Nezareti'nde bulunan yüz yıllık arşivi tasnif etmesidir. O, arşiv çalışmasında nadide İslâmî eserlere ve nadir el yazmalarına ulaşma imkânı bulmuş, sonraki yıllarda yazacağı tarihî ve biyografik eserlerine kaynaklık edecek malzemeler toplamıştır. O, ayrıca rejime güvenmediği için arşivde bulduğu kütük defterleri vb. malzemeleri daha sonra yayınlamak üzere tarihî kayıtlarıyla ecdadının Müslüman olduklarını sonraki kuşaklara aktarmayı hedeflemiştir.¹⁶ O, ilim dünyasında şöhret kazandığı tarihçiliğinin esaslarını bu arşiv çalışması esnasında edinmiştir.¹⁷

İbn Fahreddin, her fırsatta birçok alanda yazı yazan duyarlı bir şahsiyettir. O, tarih, felsefe, pedagoji, edebiyat, dil, bilim ve sanat, coğrafya, arkeoloji, şecere/soybilim, epitafiya (mezar kitabesi bilimi), tıp, nümizmatik (para bilimi), hukuk, halk ağzı, din tarihi ve daha başka bilimlerle ilgili makale ve eser yazmıştır.¹⁸

İbn Fahreddin'in ilmî yönü daha çok yaptığı çalışmalarda ortaya çıkmaktadır. Kadılık döneminde Rusya Müslümanlarının birçok problemine tanıklık ettiği için bütün gücünü Müslümanların eğitim ve kültürel hayatının geliştirilmesine vakfetmiştir. Müftülüğünde Rusya Müslümanları için *Mecelle-i Ahkâm-ı Şer'iyeye* hazırlanmasını istemiş ve bu görevi Musa Carullah Bigiyef'e vermiştir.¹⁹ Hanefi bir muhitte yetişen İbn Fahreddin, İslam Hukuku

¹² İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızâeddin Fahreddin*, (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2000), 73.

¹³ Ömer Hakan Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), 72-111.

¹⁴ Rızâeddin b. Fahreddin, *Mercânî*, (Kazan: Maarif Matbaası, 1915), 382-416.

¹⁵ İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızâeddin Fahreddin*, (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2000), 73.

¹⁶ Ömer Hakan Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), 49-51.

¹⁷ Abdullah Battal Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından Rızâeddin Fahreddinoğlu*, (İstanbul: Birlik ve Basın Yayınevi, 1958), 34.

¹⁸ Ömer Hakan Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), 116.

¹⁹ Musa Carullah, kendisine tevdi edilen bu mecelle denemesi için 201 maddelik Kavâid-i Fikhiyye adlı bir eser hazırlamıştır. Bu eserde, Osmanlılar döneminde hazırlanmış olan 100 maddelik *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*'nin birinci maddesi hariç, 99 maddesi ile Musa Carullah'ın ilave ettiği 102 madde olmak üzere toplam 201 fikhî kaide yer almaktadır. Eser, Ankara Okulları Yayınları tarafından *İslam Hukukunun Genel İlkeleri* adı ile Prof. Ferhat Koca tarafından derlenerek 2018 yılında İstanbul'da basılmıştır. Bkz. Ebu'l-Ulâ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet*

bağlamında dört mezhebin görüşlerini belli ölçülerde benimsediğini ifade etmiştir.²⁰ İbn Fahreddin, edindiği tecrübesini ve ilmî çalışmalarını kitaplaştırarak Rusya Müslümanları nezdinde iz bırakmıştır. O, incelediğimiz kadarı ile bu çalışmaları esnasında farklı metotlar ortaya koymuştur. Mesela *Mutalaa* isimli eserinde müftülük bünyesindeki baş imamlardan, kocasından haber alınamayan (gaip) veya kocası kaybolmuş (mefkûd) kadınların nikâh durumunun fikhî hükmünü sormuş, onların bu husustaki fikirlerini bir mektupla müftülüğe yazmalarını istemiştir. O dönemdeki imamların verdikleri cevaplardan ortak bir fetva üretmeye çalışmış ve bu mektupları bir risale şeklinde bastırmıştır. Böylece kendi dönemindeki Müslümanların yaşadıkları sorunlardan ve çözüm önerilerinden bizleri haberdar etmiştir. Bahsettiğimiz eser, özellikle komünist rejiminin hâkim olduğu bir ortamda Rusya'daki müftü ve imamların ilmî müktesebatını, fıkıh anlayışlarını ve çözüm arayışlarını gösteren ortak bir çalıştay niteliği taşımaktadır. Yenilikçi bir ruha sahip olan İbn Fahreddin'in bir diğer yöntemi de kitap basımında kısıtlama uygulandığı zamanlarda fikhî görüşlerini haftalık dergi ve gazetelerde yayınlamasıdır. Bu, fikirlerini hem kayıtlara geçirmek hem de Müslümanlar arasında tartışma zemini oluşturarak müzakere edilmesini temin etmek için takip ettiği interaktif bir yöntemdir.²¹

İbn Fahreddin, fizikî şartları olağanüstü çetin olan Rusya'da büyük hizmetlere imza atmıştır. Onun, müftülüğün iki şubesi arasındaki mesafelerin binlerce kilometrelere ulaştığı bir coğrafyada rejim baskısı sebebi ile bir araya gelemeyen Müslümanların dini meselelerini müzakere etmeleri için verdiği mücadele ve bulduğu takdire şayan yöntemler ilmî kişiliğine bir delildir.

2.3. Rızaeddin b. Fahreddin'in Eserleri

İbn Fahreddin, çeşitli fenlerde eserler vermiş, gayretli ve velût bir âlimdir. Yetmiş yakın eser yazdığı anlaşılan bu âlimin fıkıhla ilgili on iki, kelamla ilgili iki, tarihle ilgili yedi, biyografiyle ilgili on sekiz ve eğitim, ahlak, araştırma ve edebiyat ile ilgili de otuz eseri bulunmaktadır.²² Onun yazdığı eserlerin birçoğu Türkçe'ye çevrilmemiş olup eski Tatarca olarak orijinal haliyle müftülük arşivinde veya bazı akademi müzelerinde koruma altında olup ilgilileri tarafından tercüme edilerek ortaya çıkarılmayı beklemektedir.²³

3. Rızaeddin b. Fahreddin'in Fürû Fıkıh İle İlgili Görüşleri

İbn Fahreddin'in bütün fikhî görüşlerini ortaya koyacak şekilde derli toplu müstakil bir eseri bulunmamaktadır. Fıkıha dair bir eser yazdıysa da buna rejim tarafından el konulduğu için günümüze kadar gelmediği anlaşılmaktadır.

Cevdet Paşa, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1946), 7-8; Kanlıdere, "Mûsa Cârullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/214-216.

²⁰ Liaisan Şahin, "Rusya Federasyonu'nun Etnik ve Dinsel Yapısı", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2016, sy. 3/2, s. 28.

²¹ İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2000), 146.

²² Bkz. Ömer Hakan Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızaeddin b. Fahreddin*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), 123-210; Metin Demirci, *İdil-Ural'ın Sesi Rızaeddin b. Fahreddin*, (İstanbul: Kesit Yayınevi, 2016), 79-100.

²³ Bu çalışmamız esnasında Rızaeddin b. Fahreddin'in Müftülük arşivindeki bazı el yazmalarından bizi haberdar eden merkez camii (Abdulkadir Geylanî) başımamı Vasıl Timirgaliyev, Rus idaresinin dini idareyle (Müftülükle) yaptığı gizli anlaşma gereği Dinî İdare Arşivi'nin ziyaret ve araştırmalara kapalı tutulduğunu bildirmiştir.

İbn Fahreddin, yenilikçi fikir anlayışı ile fıkha ve fukahaya genel bakışını dile getirmiştir. Ona göre, genel itibariyle müctehitlerin eserleri çok kıymetli bilgilerle donatılmış ve kendi zamanlarındaki sosyal ihtiyaçları tam olarak karşılayacak düzeyde oluşturulmuştur. Ancak yüzlerce yıl sonraki dünya konjektörü ve insan hayatı tarif edilemeyecek kadar değişikliğe uğramıştır. Yazılan eski kitaplardan sonra telgraf, telefon, vapur, demiryolu gibi ulaşım ve haberleşme araçlarının; fabrika, sendika, banka ve şirketler gibi sosyal ve iktisadi gelişmelerin ortaya çıktığı bir düzende bu meselelerin şartlar dâhilinde tekrar ele alınmasının gerekliliğini ifade etmiştir.²⁴

3.1. İbadetler

3.1.1. Namaz

İbn Fahreddin, İslam dünyasının çoğu yerinde cuma namazından sonra kılınması tavsiye edilen²⁵ zuhr-i âhir²⁶ (ihtiyât-ı zuhur) namazının kılınmaması yönünde fetva vermiştir. Ancak bu fetvayı umuma ilan etmeden sadece soranlara söylenmesinin gerektiğini savunmuştur. O, bu görüşünü Hz. Peygamber (sas) ve sahabeden gelen rivayetler arasında aynı isimle kılınmış bir namaz bulunmamasına dayandırmaktadır.²⁷ İbn Fahreddin, son dönemlerdeki âlimlerin genel kanaatine göre zuhr-i âhiri, cuma şartlarının oluşmama endişesiyle düşünülmüş bir ihtiyat olarak algıladığı için zuhr-i âhiri kılınanlara da müdahale etmenin gereksiz olacağı düşüncesiyle bu fetvasının ilanını istememiştir.

İdil-Ural Bölgesindeki Bulgar şehrinde ve kutuplarda güneşin konumundan dolayı akşam ve yatsı namazının vaktinin oluşmadığı zamanlarda, namaz ve oruç için nasıl hareket edileceği hususu Müslümanlar için cevap aranan önemli bir konu olmuştur. Çok eskilere dayanan bu soruna ilk değinen kişi İbn Fazlan'dır. İbn Fazlan (ö. 960), hatıratında Bulgar Türkleri'nin akşam ile yatsı namazını akşam namazı vaktinde cem ederek kıldıklarını tespit etmiştir.²⁸ İbn Fahreddin bu mesele hakkında, bir devrelik zaman içinde asıl itibariyle beş vaktin bulunduğunu, bu ibadetlerin edasında gurûb, tulû' ve şafağın kayboluşu gibi itibarî şeylerin meydana gelmediği durumlarda takdir yöntemi ile kılınması gerektiğini düşünmektedir.²⁹

Özellikle bu bölgedeki İslam âlimleri, kutuplarda namaz sorununu, diğer bölgelere kıyas yoluyla çözüme eğilimindedirler. Bu yüzden beş vaktin olduğu en yakın bölgeye kıyas etme anlayışı ağırlık kazanmaktadır. İbn Fahreddin de bu genel görüşe katılarak, bu gibi yerlerdeki namazların her koşulda kılınmasını tercih etmektedir.³⁰ Günümüzde Rusya'da, yatsı namazının oluşmadığı yerlerde akşam namazından 1,5 saat sonra yatsı namazı kılınmaktadır.

²⁴ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmiu'l-Kelim Şerhi*, 434-444.

²⁵ Ö. Nasuhi Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1985), 167.

²⁶ Bkz. Karaman Hayrettin, "Cuma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1993), 8/ 85-89.

²⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmiu'l-Kelim Şerhi*, 438-440; Cihangir Âbizgildin, "Diniye Nezareti ve Ulema Şûrası Hakkında", *Kazan Utları*, sy. 5, 291; Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, 118.

²⁸ Ahmed b. el-Abbâs b. Râşid b. Hammâd (İbn Fazlan), *İbn Fazlan Seyahatnâmesi Tercümesi*, Ramazan Şeşen (haz.), (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1975), 50-51.

²⁹ Bkz. M. Carullah Bigiyef, *Uzun Günlerde Rûze*, (Kazan Elektro-Tipografiya Ümid, 1911), 1-10; Kanlıdere Ahmet, *Musa Carullah, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/214-216.

³⁰ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmiu'l-Kelim Şerhi*, (Orenburg: Tataristan Kitap Neşriyatı, 1916), 178.

3.1.2. Zekât

İbn Fahreddin, sadaka ve zekât gibi konuları ele aldığı *Mektep ve Zekât, Hazine ve Zemstvo Yardımı*³¹ isimli müstakil bir kitap yazmıştır. O, bu eserini Rusya'daki Müslümanların mektep ve medreselerini ıslah etmek, gerekli maddi kaynakları araştırmak ve "fi sebîlillâh" sayılarak zekâtın mektep ve medreseler için harcanıp harcanamayacağı hususlarını izah için kaleme almıştır. Ayrıca o, Rusya'daki bütün müftü ve imamlardan medreselerin durumlarının iyileştirilmesi ve Müslüman çocukları için kız-erkek ayrı olacak şekilde özel okullar açılması hususlarının değerlendirilmesini istemiştir. Yine bu ıslah faaliyetlerinin zekât paralarıyla yapılıp yapılamayacağını din görevlilerine sormuş, bu hususlara dair kendisine ulaşan fikir ve yorumları bir kitap halinde neşretmiştir.³² O, Tevbe Suresi'nde masârif-i zekât olarak zikredilen sınıflardan "fi sebîlillâh"³³ ifadesinin kapsamına kamu hizmetleri gören: cami, köprü, okul, yol ve yurt gibi bütün hayır ve hasenât türlerini dâhil etmek gerektiğini savunmuştur. Her ne kadar önceki âlimlerden bazıları bu meselede temlik şartı aramışlarsa da, Rusya'daki âlimlerin zaruret durumlarında bu meseleleri "fi sebîlillâh" fonuna idhal etmeye haklarının olduğunu düşünmektedir.³⁴ Ona göre, zekât verilecek gruplar sayılırken ... إنما الصدقات للفقراء... ayetindeki lâm harfinin temlik ve tahsis manası dikkate alınarak zekâtta temlik, şart görülse de; ayetteki في سبيل الله / fi sebîlillâh ibaresinde lâm harfinin kullanılmamasından dolayı temlikin her zaman şart kılınmayacağı anlaşılmış olur. Dolayısıyla da Rusya Müslümanlarının zaruretlere binaen oluşturacakları hayır fonuna zekât vermeleri caiz görülmesi gerekmektedir.³⁵ İbn Fahreddin, bu görüşünü teyit etmek için ayetteki ابن السبيل / İbnü's Sebîl kelimesinin tefsirini örnek vermiştir. "İbnü's Sebîl" kelimesine genel kabule göre verilen "misafir" anlamıyla beraber daha geniş anlamda yola bırakılan çocuk (lakât/buluntu) manasının da kastedilmeye müsait olduğunu, dolayısıyla bu ayet ile zekâtın onlara da verilebileceğini belirtmiştir. Netice olarak âyetteki ilk dört sınıf³⁶ anlatılırken lâm harfinin kullanılmasının temlik şartına işaret olduğu; diğer dört sınıfta ise lâm harfi kullanılmadığı için temlikin şart olmadığını ifade etmiştir. Bundan dolayı o, Rusya'daki Müslüman neslin bozulup kaybolmaması ve İslam'ın izzet ve takviye bularak terviç edilmesi için zekât paralarıyla mektep inşasının desteklenmesini caiz ve zaruri görmüştür.³⁷

3.1.3. Hac

Yanında kocası veya mahremi bulunmayan bir kadının farz olan hacca gitmesini Hanefî âlimlerinin çoğu doğru görmedikleri halde, bazı âlimler, (İmam Mâlik ile İmam Şafîi) yol emin olduğu ve güvenilir kadınlarla birlikte olması durumunda uygun olacağını söylemişlerdir. İbn Fahreddin, ikinci fetvayı kabul etmekle birlikte bu fetvanın gerekçesini izah ederken; Rusya ve Avrupa'daki tren ve vapur yolculuklarının eski zamandaki at ve deveyle gerçekleştirilen

³¹ Zemstvo: 1864 yılında kurulan ve büyük toprak sahipleri ile şehir ve köy temsilcilerinin katılımı ile oluşan; emri altındaki teknik bir kadro ile eğitim, sağlık, yol bakımı, ziraî ve sosyal hizmetlerde bulunmak üzere idarî kararlar çıkartma, bir miktar vergi toplama ve borç alıp verme yetkilerine sahip mahallî idare organı. Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, 171.

³² Rızaeddin b. Fahreddin'in mektep ve medreselerin ıslah edilmesi için sağlanacak kaynakların araştırılması ile ilgili yazdığı bu eseri, *Mektep ve Zekât, Hazine ve Zemstvo Yardımı* adını taşıyan 64 sayfalık bir eserdir.

³³ Bkz. Murtaza Köse, "Fî Sebîlillâh' Kavramının Zekât Açısından Tahlili", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, sy. 21, s. 110.

³⁴ Rızâeddin b. Fahreddin, *Mektep ve Zekât, Hazine ve Zemstvo*, (Orenburg: Karimov Hüseyinov Matbaası, 1908), 59.

³⁵ Rızâeddin b. Fahreddin, *Mektep ve Zekât, Hazine ve Zemstvo*, (Orenburg: Karimov Hüseyinov Matbaası, 1908), 59.

³⁶ Tevbe suresinin 60. ayetinde zikredilen ilk dört sınıf: قُلُوبُهُمْ... إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمَوْلَاتِ

³⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, *Mektep ve Zekât, Hazine ve Zemstvo*, (Orenburg: Kerimov Matbaası, 1908), 59-61.

seferlere benzetilmesinin uygun olmayacağını belirtmiştir. İzinsiz bir şekilde kadının sefere çıkma konusunun, fitne ve ahlaksızlık kaygısıyla değil de yol emniyeti ve güveniyle alakalı olduğunu savunmuş, hatta kadının kendi evinde de ahlaksızlık yapma ihtimalinin bulunduğunu ifade etmiştir. O, burada kadının yanında bir mahreminin bulunma şartının kadına karşı yapılacak bir saldırıyı önlemek ve onu korumak için olduğunu, bu sebeple gerek duyulan güvenliğin emniyet birimleri tarafından sağlandığı ortamlarda kadının sefere çıkmasının caiz olacağını söylemiştir.³⁸

3.2. Özel Hukuk

3.2.1 Vakıflar

İbn Fahreddin'e göre vakıflar, toplumsal dayanışma ve gönül esaslılığı üzerinden işletilmesi amaçlanan dinî kurumlardandır. Ancak o, İslam tarihinde vakfın, ümmetin menfaati doğrultusunda tam olarak kullanılmadığını ifade etmiş ve "شَرُطُ الْوَأَقْفِ كَنْصِ الشَّارِعِ" "Vakıf sahibinin şartı, Şâri'in nassı gibidir" ³⁹ görüşünü mutlakaştırıp vakıf şartlarının hiçbir şekilde değiştirilemeyeceğinin yanlış anlaşılan bir mesele olduğunu söylemiştir. Ona göre, fakihlerin bu görüşü, küllî ve genel bir hüküm olmayıp, şeriatın ilke ve gayeleri açısından Müslümanların maslahatına uygun düşen durumlar içindir. Mesela vakfiyelerde "vakıf medreselerinde okuyacak talebelerin bekâr olmalarının" şart koşulmasını maslahatla çeliştiği için şeriata uygun bir şart olarak kabul etmemiştir.⁴⁰

3.2.2. Nikâh ve Talâk

İbn Fahreddin, geçimsizlikten dolayı karı koca arasında başgösteren düşmanlığın artması neticesinde Allah Teâlâ'nın (cc.) onlara son çare olarak talakı⁴¹ meşru kıldığını söylemiştir.⁴²

İbn Fahreddin, kocası kaybolan veya sürgüne gönderildiği için uzun yıllar haber alınamayan hanımların çaresiz ve sahipsiz kaldıkları için kocalarıyla olan nikâhlarının feshini şer'î mahkemeden talep ettiklerine birçok defa şahit olmuştur. Bu durumun Rusya'daki Müslümanlar arasında yaygın hale gelmesiyle büyük bir bela (belvây-ı âmme/umûmü'l-belvâ)⁴³ sayılması gerektiğini, çözümünü geciktiği takdirde daha sonraki zamanlarda kaybolan kocalarının

³⁸ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmiu'l-Kelim Şerhi*, (Orenburg: Tataristan Kitap Neşriyatı, 1916), 167-168.

³⁹ Zeynüddin İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 163; Vehbe Zuhayli, *İslam Fıkıh Ansiklopedisi* (trc.), (İstanbul: Risale Yayınları, 2017), 262.

⁴⁰ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dimî ve İctimâî Meseleler*, (İstanbul: Özgü Yayınları, 2007), 336-338; Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmiu'l-Kelim Şerhi*, (Orenburg: Tataristan Kitap Neşriyatı, 1916), 146.

⁴¹ Bkz. Burhâneddin el-Merginânî, *el-Hidâye*, (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 1/284-288; Heyet, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat*, (İstanbul: Türkiye Kalkınma ve Dayanışma Vakfı Yayınları (TÜRDAV), 1992), 832.

⁴² Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmiu'l-Kelim Şerhi*, (Orenburg: Tataristan Kitap Neşriyatı, 1916), 16.

⁴³ Umûmü'l-belvâ: Çokça karşılaştığı ve toplumda yaygınlaştığı için mükelleflerin kaçınmasının hayli zor olduğu, hadiselerle bilinmesinin âdeten mümkün olmadığı olay veya durumları ifade eder. Umûmü'l-belvâyâ dayanarak câiz görülen muasır fıkıhtan örnekler: Namaz vakitlerinin belirlenmesinde takvime başvurulması, ezanda ses yükseltici kullanılması, Mescid-i Harâm'da üst katlarda tavaf yapılması, oruçlunun yolda yuttuğu toz toprağın orucu bozmaması, oruç ve hacda kolaylık amacıyla kadınların hayız geciktirici ilaç kullanması, paketlenmiş hazır yiyeceklerin görülmeden satın alınması, telefon gibi iletişim vasıtalarıyla veya internet üzerinden alışveriş yapılması, organ naklinin tatbiki, davalarda parmak izi ve imza gibi karînelere dayanarak hüküm verilmesi vb. Bkz. Molla Hüsvrev, *Mir'âtü'l-Usûl fi Şerhi Mirkâtî'l-Vusûl*, (İstanbul: Fazilet Neşriyat, 1998), 2/24; Mustafa Baktr, "Umûmü'l-Belvâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/155-156.

miraslarının taksimi bağlamında yeniden gündem olacağı için mutlaka bir çözüm bulunması gerektiğini dile getirmiştir.⁴⁴

İbn Fahreddin, Buhara ulemasının, gerektiğinde nikâh davasını kolay bir şekilde sonlandırmak için nikâh akdinin, dört türlü şart ile akdedilebileceği fetvasını nakletmiştir. Rusya'daki Müslümanlar için de aynı çözümü uygulayarak bir fetva geliştirmiştir. Mesela erkek ile hanım arasında nikâh akdedilirken bazı şartlar koyarak bu akdin yapılabileceğini savunmuştur: Birincisi; erkek, hanımını nafakaya muhtaç edip uzak yerlere giderse bir seneden fazla kalamaz. İkincisi; mahkeme kararıyla sürgüne gönderilmiş olan erkek, hanımını nikâhına bağlayıp gidemez. Üçüncüsü; şeriata muhalif olarak eşini dövemez, nafakasız bırakamaz ve devamlı surette sarhoşluk veren şeyleri içemez. Dördüncüsü; adaleti temin etmek için gereken kudret ve zenginliği yoksa üstüne ikinci hanım nikâhlayamaz. İbn Fahreddin, bu dört şarttan herhangi birisine muhalefet durumunda yetkili imamın huzurunda dava edilerek şer'î mahkeme fetvasıyla hanıma bir bâin talâk hakkı verilmesini şart koşturmuştur.⁴⁵

3.2.3. Teaddüd-i Zevcât (Polygamy)

İbn Fahreddin'e göre izdivaçtan maksat, birlikte yaşamak ve birlikte bir aile yuvası kurmaktır. Bu sebeple aynı anda birkaç hanımla "aile olmak" çok da mümkün olmayacaktır. Ona göre aile olmak, çok özel alaka ve muhabbet gerektiren bir durumdur. Hâlbuki bir erkeğin nikâhı altında toplanan birden fazla hanıma aynı anda ailevî muhabbet imkânsız olacağından bu birlikteliğin tam bir aile sayılamayacağını, hanımların birbirlerini rakip görerek mücadele halinde olacakları için bunların toplandığı yere "aile yuvası" değil "muharebe ortamı" denileceğini ifade etmiştir.⁴⁶

İbn Fahreddin, İslam dininin zaruret olması şartıyla çok evliliğin dört ile sınırlandırılmasına ruhsat verdiğini belirtmiştir. O, her şeye rağmen birden fazla evlilik yapanların özellikle hanımları arasında adaletli olmalarının zor olacağından onlara zulmetmiş olacaklarını, hatta adaletli olmak hususunda kendine güvenip korkmayan kişinin asıl bu halinden korkması icap ettiğini ifade etmiştir.⁴⁷

3.2.4. Banka ve Sigorta

Sigorta ve banka meselesi klasik fıkıh kitaplarında bahsedilmeyen ve sonraki âlimler tarafından hakkında yorumlar yapılan bir meseledir. İbn Fahreddin, özellikle banka meselesinin kendi döneminden yarım asır önce Müslümanların gündemine girdiğini söylemiş ve bankayla iş yapan dünyanın dört bir tarafındaki Müslümanların, İslam fıkhının bildirdiği faize bulaşmaktan emin olamadıklarını ifade etmiştir. O, bugün bankalarla çalışmaktan kaçınan tüccarların yaşam savaşında yenilmek ve ticaret yarışında iflas etmek zorunda kalacaklarını ve bundan geri duran İslam dünyasının geleceğinin perişan olacağını iddia etmiştir. Bu sebeple o, ehven-i şerri tercih ederek sermayesi faiz olan bankalarla çalışma mecburiyeti olduğunu savunmuştur.⁴⁸

⁴⁴ Rızaeddin b. Fahreddin, *Mutalaa*, ss. 1-92; *Tanzimat*, (Kazan: Dumbrovski Matbaası, 1898), 44.

⁴⁵ Rızaeddin b. Fahreddin, *Mutalaa*, ss. 1-92; *Tanzimat*, (Kazan: Dumbrovski Matbaası, 1898), 44.

⁴⁶ Rızaeddin b. Fahreddin, *Aile*, (Kazan: Haritanova Matbaası, 1904), 44.

⁴⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, *Aile*, (Kazan: Haritanova Matbaası, 1904), 44.

⁴⁸ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimaî Meseleler*, (İstanbul: Özgü Yayınları, 2007), 214- 217. Faizin İslam'ın kat'î surette yasakladığı bir haksız iktisap türü olduğu hususunda bkz. Ayhan Ak, *İslam Borçlar Hukuku*, (Samsun: Üniversite Yayınları, 2020), s. 62.

İbn Fahreddin'in değindiği konulardan biri de sigorta meselesidir. O, Rusya'da yaşayan meşhur Nakşî şeyhi olan Zeynullah Rasûlî'nin (ö. 1917) hayatını konu alan biyografik eserinin son kısmında, Rasûlî'nin sigortayla ilgili fetvasını yayınlamış ve kendi görüşünü de ortaya koymuştur. Rasûlî, Rusya'yı "dârü'l-harp" sayarak sigorta şirketlerinden para almanın caiz olacağını söylemiştir.⁴⁹ O, Rasûlî'nin bu fetvasını, onun çarlık Rusya'sına nasıl baktığını gösteren önemli bir delil olarak değerlendirmiştir. Yenilikçi taraftarlığıyla bilenen Rasûlî'nin bu fetvası, dönemindeki birçok Tatar âliminin tepkisini çekmiştir. Özellikle İbn Fahreddin, Rasûlî'nin fetvasını naklettikten sonra kendisinin bu fetvayı isabetli bulmadığını söylemiştir. O, barış ve huzur içinde olan dönemlerde Rusya'yı "dârü'l-harp" saymanın çeşitli fesatlara yol açabileceğini söylemiştir.⁵⁰

İbn Fahreddin'in, uzun yıllar müftü ve kadılık vazifesini yürüttüğü için Rus devletinin hassasiyetlerini yakinen bildiğini dikkate aldığımızda Rusya'yı "dârü'l-harp" olarak kabul etmemesinin, rejim tarafından muaheze edilme endişesine karşı bir tedbir amacı taşıdığı düşünülebilir.

3.3. Kamu Hukuku

3.3.1. Dârü'l-Harb

Dârü'l-harb, İslam hukukunun klasik kaynaklarının tarifine göre "küfür yönetiminin hâkim olduğu ülke veya kâfir liderin emir ve idaresinin hâkim olduğu ülke"⁵¹ anlamına gelmektedir. Daha net bir ifadeyle dârü'l-harb, İslam'ın siyasî hâkimiyetinin yani yasama, yürütme ve yargı erkinin dışında kalan ve hukuk düzeninin İslamî esaslara dayanmadığı bir idarî düzendir.⁵² Bu tariflere göre bir devletin İslamî veya harbî olarak değerlendirilme kriterinin, yönetim ve hâkimiyet vurgusu olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Fahreddin, dârü'l-harb meselesini farklı bir bakış açısı ile değerlendirmiştir. Ona göre, İslam dininin hükümleri zaman ve mekân farkı olmaksızın bütün insanlar için aynıdır. Mekke'de farz kılınan namaz ibadeti, Medine'de farz kılınan oruç ve diğer hükümler sürekli ve umumdur. Mesela; faiz, Medine'de haram kılınmış ve artık bu hükümden bazı kimseleri veya bazı ülkeleri istisna tutmak mümkün olmamaktadır. Çünkü bir ülkedeki şerî hükümlerin uygulayıcısı durumundaki icra/yürütme organının bulunup bulunmamasından o şeyin caiz olmasına veya olmamasına hükmedilemez. Ona göre, bugün yeryüzündeki İslam devletlerinin, Avrupa ve Amerika gibi devletler ile yaptıkları antlaşma gereği, bu ülkelerin ne dârü'l-İslam ne de dârü'l-harb kriterlerine uymayacak bir şekilde dönüştüğünden, söz konusu dâr'-ların günümüzde hükümleri kalmamıştır. Ancak resmen savaş halinde bulunan ülkelere dârü'l-harb denebileceğini, Müslümanların antlaşmalı olduğu ülkelere ise "dârü'l-harb" değil, "dârü'l-eman" denmesi gerektiğini söylemiştir.⁵³

3.3.2. Had ve Kisas

Fıkıh terimi olarak had, Kur'an ve sünnette miktar ve keyfiyeti nas ile belirlenmiş kisas ve diyet dışındaki cezaî müeyyideleri ifade eder. Kisas ise, kasten adam öldürme ve müessir fiil

⁴⁹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Şeyh Zeynullah Hazret'in Terceme-i Hâli*, (Orenburg: Vakit Matbaası, 1917), 104-105.

⁵⁰ Rızaeddin b. Fahreddin, *Şeyh Zeynullah Hazret'in Terceme-i Hâli*, (Orenburg: Vakit Matbaası, 1917), 104-105.

⁵¹ Şemseddin Muhammed Kuhistânî, *Câmi' u'r-Rumûz*, İstanbul: H. 1300, 2/311.

⁵² Ayhan Ak, *İslam Kamu Hukuku*, (Samsun: Üniversite Yayınları, 2019), 61.

⁵³ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimâî Meseleler*, (İstanbul: Özgü Yayınları, 2007), 62-63.

suçlarında suçlunun işlediği fiile denk bir ceza ile cezalandırılması anlamında kullanılmaktadır.⁵⁴

İbn Fahreddin, kısas gibi Kur'ân-ı Kerîm ile sabit olan katî hükümlerin, İslam devletlerinin birçoğunda uzun süredir uygulanmadığını teessüfle dile getirmiştir. Ona göre had ve kısasların uygulanması esas olup, umumi maslahat gereği olarak bugün, had ve kısasların uygulanmayabileceğini savunmuştur.⁵⁵

3.3.3.Yargılama Hukuku

İbn Fahreddin, yargılama hukuna dair bazı terimler hakkında izahatlarda bulunmuştur. O, kazayı şöyle tarif etmiştir: İki kişi arasındaki anlaşmazlığı, şeriatın buyruğu doğrultusunda çözmeye "kaza" denilir. Ona göre kadılık mansıbı, daha çok ibâdât konuları yerine muâmelatı konu edinen hükümleri çözmek için müçtehitlerin içtihatlarını kullanır, ancak yargılama esnasında uymakla yükümlü olduğu bir takım kurallar/edebü'l-kâdî bulunur.⁵⁶

İbn Fahreddin, tayin edilen kadıların birden fazla olması durumunda kadıların ekseriyetinin iştirak ve ittifakı ile verilmiş hükümlerin kabul göreceğini belirtmiştir. Ancak görevlendirilen kadılar için belirli bir mezhebe göre yargılama şartı konulamayacağını, Allah (cc) tarafından böyle bir teklif bulunmadığı için halife veya hükümetin de buna hakkı olamayacağını belirtmiştir.⁵⁷ Osmanlı, Anadolu ve Rumeli'de resmî mezhep olarak Hanefî mezhebini zorunlu gördüğünü hatırladığımızda⁵⁸ onun bu ifadelerinden resmî mezhep uygulayan Osmanlı vb. devletlerin bu tercihlerine katılmadığı anlaşılmaktadır.

İbn Fahreddin, Müslümanların nikâh, talak gibi aile hukuku davalarına bakan kadıların müçtehit olmasının şart olduğunu, çünkü bu davaların İslam nazarında bir anlamda ibadet sayıldıklarından Müslüman kadılar tarafından takip edilmesinin gerekli olacağını belirtmiştir.⁵⁹

İbn Fahreddin, Rusya Devleti'nin, Müslümanların dinî muamelatını kendi dinî mahkemeleri ve hâkimlerine havale ettiğini, dünyevî muamelatı ise kendi Rus mahkemelerine havale ettiğini belirtmiştir. Böylece dinî ve dünyevî işleri birbirinden tamamen ayırmasının Müslümanlar açısından çok olumlu olduğunu, aksi takdirde durumların karmaşık bir hal alacağını söylemiştir. Mesela; Rus mahkemeleri kanalıyla boşanıp başka biri ile yine Rus resmî makamlarının onayı ile evlenen bir kadının şeriata göre daha önceki kocası ile nikâhının devam etmesi mümkündür. Bu takdirde kadın iki koca ile evli bulunması icap eder. Dolayısıyla şeriat nazarında sonraki kocasıyla, kanun nazarında da ilk kocasıyla zina etmiş olur. Binaenaleyh bu

⁵⁴ Muhammet Ali et-Tahanevî, *Keşşâfû İstılâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), 623.

⁵⁵ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dinî ve İctimâî Meseleler*, (İstanbul: Özgü Yayınları, 2007), 212-217.

⁵⁶ İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtar*, (İstanbul: Şamil Yayıncılık, 1962), 352; Rızaeddin b. Fahreddin, *Dinî ve İctimâî Meseleler*, (İstanbul: Özgü Yayınları, 2007), 34; Fahreddin Atar, "Kadı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/66-69.

⁵⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dinî ve İctimâî Meseleler*, (İstanbul: Özgü Yayınları, 2007), 37-38.

⁵⁸ Bu zorunluluğun sebebi olarak; tatbikatta birliği sağlamak ve Hanefîliğin Osmanlı'nın İslam yorumuna en uygun mezhep olması zikrolunmuştur. Çünkü Hanefîlik, hem daha rasyonel ve pragmatik esasları olan hem de daha esnek ve dinamik bir karakteri bulunan bir mezheptir. Bağdat gibi siyasi bir merkezde özel şartlarda oluşmuş ve gelişmiş bir tecrübedir. Bu sebeplerle kendisiyle hüküm vermeye, ulemanın hükümete entegrasyonuna olanak sağlaması bakımından tercih edilmiş olabilir. Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/ 21-27.

⁵⁹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Menâsib-ı Diniyye*, (Orenburg: Pravay Matbaası, 1896), 61-62.

ve benzeri mahzurlardan dolayı Rusya ve benzeri ülkelerde Müslümanların, dinî muamelelerini gayr-ı müslim devletin mahkemelerine bırakmamaları gerektiğini söylemiştir.⁶⁰

Son olarak İbn Fahreddin, kadı ve müftülerin kadro almalarında sınav uygulanmasının sonradan ihdas edilmiş bir şey olmadığını, bunun delilinin Hz. Peygamber (sas) ve sahabe dönemine dayandığını söylemiştir. Hz. Peygamber (sas), Muaz b. Cebel'i (ra.) Yemen'e gönderirken "Ey Muaz! Hükmettiğinde neye göre hükmedeceksin" diye soru sormasının bir türlü sınav manası taşıdığını söylemiştir.⁶¹

3.4. Güncel Meseleler

3.4.1. Tesettür ve Giyim

Tesettür kelimesi, fıkıh ıstılahında sınırları dinen belirlenmiş örtünme yükümlülüğünü ifade eder. Kelimenin kökünü oluşturan setr kelimesi, "örtmek, gizlemek, perdelemek, engel olmak" gibi manalara gelir.⁶² Tesettür kelimesi, tefe'ul babından müştak (türemiş) olması dolayısıyla "tekellüf" manasını içermektedir. Bunun neticesinde "bilinçli, kasıtlı ve özenli bir şekildeki örtünme" manasını ifade etmektedir. Tesettür kelimesi, ait olduğu formun karakteristik yapısındaki yoğunluk ve ziyadelik manası sebebiyle örtünmenin fitrî, doğal, sosyal, kültürel ve ahlâkî boyutlarını içinde barındıracak zenginliğe sahiptir. Örtünme zaman içerisinde siyasî, hukukî, dinî boyutlar kazanmış ve çok yönlü bir mesele haline gelmiştir.⁶³

İbn Fahreddin, tesettür ve giyim meselesine dair görüşünü şöyle özetlemiştir:

*Müslüman giyimi, yani Müslümanca giyim ve dinî giyim adında bir kıyafet biçimi bulunduğu malum değildir. Sahabenin kıyafetine benzer bir elbise diktirmek istesek ridâ ve izarın dışında bir model bulmaya imkân yoktur. Zaten ebedî bir din olan İslam dininde belli bir dinî giyim zorlaması, 40 derece sıcak ve 40 derece soğukta yaşayan iki ayrı kişi için aynı elbiseyi şart kılacağından makul olmazdı. Biz araştırmalarımızda böyle bir giysi bulamadık.*⁶⁴

İbn Fahreddin, giyim tartışmalarında dile getirilen "Bir kavme benzeyen onlardandır"⁶⁵ hadîs-i şerîfine farklı açıdan yaklaşarak yorumlamıştır. Hadîs-i şerîfin umumi ve hususi açıdan olmak üzere iki tarafının olduğunu belirtmiştir. Umumi tarafı; metinde geçen ibarenin kapsamına giyim kuşam girdiği gibi; yeme-içme, oturup-kalkma ve daha başka şeyler de girmiş olur. Bu anlamca, evinin tavanını demirle yapan ya da Frenk tertibinde ticaret müessesesi açan, lastik ayakkabı giyen, lamba kullanan, kitap ve dergilerini Frenk icadı olan matbaada bastırnanlar ve benzeri birçok şeyi yapanların tamamı batılılara benzemiş olur. Hususi tarafı; genellikle tefa'ul formunun yapısı tekellüf manasını içerdiği için *teşebbehe* ifadesi, "taklit etmek ve özenerek benzeme" demek olur. O takdirde bir maslahat niyetiyle veya benzeme kastı olmaksızın rastgele giyinenlerin bunun dışında kalarak suçlanmaması gerekir.⁶⁶

⁶⁰ Rızaeddin b. Fahreddin, *Menâsib-ı Dîniyye*, (Orenburg: Pravay Matbaası, 1896), 61-62.

⁶¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Menâsib-ı Dîniyye*, (Orenburg: Pravay Matbaası, 1896), 22-23.

⁶² İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, (Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1883), 4/343.

⁶³ H. Yunus Apaydın, "Tesettür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/ 538-543.

⁶⁴ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, (Orenburg: Tataristan Kitap Neşriyatı, 1916), 309.

⁶⁵ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *Sünen-i Ebu Davut*, Kitabü'l-libâs, No. 4031, Şuayp Arvavut, Muhammet Kamil Karabelli (Thk), (Dımaşk: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyeye, 2009), 6/144.

⁶⁶ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dinî ve İctimâî Meseleler*, (İstanbul: Özgü Yayınları, 2007), 432-438

İbn Fahreddin, buradaki teşebbühün ahlâk ve davranışta benzeme olduğunu, çünkü Hz. Peygamber'in (sas) asıl görevinin ahlâkı ıslah olduğunu ve hadisin buna hamledilmesi gerektiğini söylemiştir. Ona göre, Müslümanların başka dinlerin alamet-i fârikası olan bir şeyi giymeleri ve onlar gibi davranmaları elbette caiz değildir. Ancak bunun delili, "Bir kavme benzeyen onlardandır" hadisi değil, bilakis zâhirî haliyle o dine mensup olduğunu ispat ettiği içindir."⁶⁷

3.4.2. Kadınların Mescitlere Gitmeleri

İbn Fahreddin'e göre, kadınların camilere gitme meselesi daha çok fitne endişesiyle ilişkili olarak değerlendirilmiştir.

"Fitne" sözcüğü, "altın ve gümüş gibi değerli madenleri, saflığını anlamak için ateşte eritmek" manasına gelen "fetr" kökünden türemiştir. Ayrıca "deneme ve sınama", "ateşe atarak deneme" manalarına da gelmektedir. Kadın ve fettan sözcüklerinin birbirleri ile olan ilişkilerinden dolayı, insanın içine aşk ateşi düşürdüğü veya gönlünü çelip mantıklı düşünmesini engellediği için kadına "fettan" denmiştir.⁶⁸

İbn Fahreddin, kadınların dinî ve ahlâkî vaazları dinlemeleri için mutlaka camilere gitmelerine imkân tanınmasından yanadır. Sonraki âlimler fitne korkusu sebebi ile kadınların camiye gitmelerini kaygı ile karşılasalar da, kendisinin bu fitnenin ne olduğunu bir türlü anlayamadığını söylemiştir. Ona göre, bu bir fitne ise Müslümanların bu fitnenin sebeplerini ortadan kaldırmaları gerekir.⁶⁹

İbn Fahreddin, İslam tarihinde kadınların camiye gitmeleri yüzünden fitne meydana geldiğine dair bir tek hadise duyulmadığını söylemektedir. O, kendi memleketi Rusya'dan misal vererek; "Rusya'da kanun ve nizamın işlerliği yürürlükte olduğu için kadınların güvende olduklarını, sokaklardaki kadınların her birinin kendi ibadethanesine gidebildiğini ancak Müslüman kadınların bu nimetten mahrum olduklarını" dile getirmiştir. O, kadınların camiye gitme âdetinin Hz. Peygamber (sas) döneminden miras kaldığını ve kararlaştırılmış bir sünnet olduğu için "mevrîd-i nasta içtihadı mesağ yoktur"⁷⁰ hükmüne buna hiç kimsenin mani olamayacağını ve özellikle ibadet konularında müdahaleye hakkı olmadığını söylemiştir.⁷¹

İbn Fahreddin, fitneden maksat, kadının yüz ve ellerini yabancı erkeklerin görme ihtimali ise, ihram giyen bir kadının bu esnada yüzünü örtmemesi vacip olduğundan, uzun zaman tavaf ibadetini yapan ihramlı kadının yüzünün yabancı erkekler tarafından görülmesinde bir mahzur görülmemektedir. Dolayısıyla hanımların dinini öğrenmek gayesiyle eğitim için camilere gitmelerinin kaçınılmaz olduğunu belirtmiştir.⁷²

Anlaşıldığı kadarıyla İbn Fahreddin, kendi zamanının şartları itibarıyla Rusya'daki kadınların eğitim için mescitlere gitmeleri gerektiğini değerlendirse de; bugün için camilere

⁶⁷ Ömer Hakan Özalp, *Rızâeddin b. Fahreddin, Kazanla İstanbul Arasında Bir Âlim*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001, 309-312.

⁶⁸ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, (Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1883), 13/317; Mustafa Çağrı, "Fitne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 1996), 13/156.

⁶⁹ Bkz. Osman Şahin, Kadınların Mahremsiz Yolculuk Yapmasının Hükmü, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2009, sy. 34, 359-387.

⁷⁰ Ali Haydar, *Dürerü'l-Hükkâm Şerhü Mecelleti'l-Ahkâm*, (Beyrut: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003), 1/32.

⁷¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimâî Meseleler*, (İstanbul: Özgü Yayınları, 2007), 313-333.

⁷² Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimâî Meseleler*, (İstanbul: Özgü Yayınları, 2007), 313-319.

alternatif eğitim mekânına ve her türlü dijital eğitim araçlarına sahip olan kadınların camilere gitmesi zaruri bir durum görülmeyebilir. İbn Fahreddin'in kadınların eğitimi bağlamında özellikle caminin önemini vurgulaması, kadınlara ait o zamandaki din eğitimi imkânlarının sınırlı oluşuyla alakalı bir durum olması muhtemeldir.

İbn Fahreddin, kadınlar hakkındaki "fitne korkusu" illetini şu şekilde açıklamaktadır:

Zamanın bozulacağından ve dünyanın fitne ile dolacağından haber veren Hz. Peygamber'in (sas) bizzat kendisi bu fitneden korunma yollarını gösterip nasihat verirken, aynı şekilde bir hadîs-i şerîflerinde kadınların Allah'ın mescitlerinden men edilmemesini emretmişlerdir.⁷³ Bu emir işaret yoluyla değil; açık bir şekilde yapılmıştır. Bu sebeple Müslümanlar, Rasûlüllah'ın (sas) bu emrini yerine getirmiş olsalardı, herhalde kadınların cemaat ve cuma namazlarına usul-i dairesinde gitmeleri, bizzat zamanın bozulma ve fitnelerin çoğalma hastalığına şifa verecek bir ilaç olurdu. Kadınların mescitlere gitmelerinde fitne korkusu varsa, gitmemelerinde kesin fitne vardır.⁷⁴

3.4.3. Resim ve Suret

Arapçada resim ve resim yapma karşılığı olarak daha çok "sûret" ve "tasvîr" tabirleri kullanılmıştır.⁷⁵ İslam dininde genellikle resim ve heykel yapımına olumsuz bakılmasının altında yatan sebebin, putperestliğe yol açması ve Allah'a (cc) mahsus sıfatların taklidine cüret edilmesi olduğu söylenmiştir. Modern dönemdeki âlimlerin bir kısmı günümüzde ortaya çıkan ihtiyaçlar sebebiyle resmin hükmünde fayda-zarar kriterinin ölçü alınması gerektiğini belirtmişlerdir. Bu tartışmalarda fotoğraf çekme konusu ele alınmış ve birinde fırça, diğerinde makine kullanılması dışında bir fark bulunmadığı için sadece emniyet, tıbbî ihtiyaçlar, resmî evrakta kullanma gibi zorunlu hallerde fotoğraf çekilmeyi câiz görmüşlerdir. Bu şekilde fotoğrafı belirli alanlarla sınırlı tutan görüşün, fotoğraf sebebiyle devlet adamlarının tanrılaştırılması, müstehcenliğin ve ahlâksızlığın yayılması gibi İslam dininin onaylamadığı mecralarda kullanılması olgusundan etkilendiği anlaşılmaktadır.⁷⁶

İbn Fahreddin'in suret meselesiyle ilgili görüşünün, modern dönem âlimlerinin görüşlerine paralel olduğu anlaşılmaktadır. O, sureti yasaklayan rivayetlerin, din ile alakalı olan ve şirke götürecek suretlere mahsus olduğunu, bunlar dışında hayatın her safhasına yayılmış olan fotoğraf ve resmin artık bir zaruret olduğunu belirtmiştir. Sürekli gelişen teknoloji karşısında çalışanların bunu kullanmaya mecbur olduklarını, katil ve hırsızların yakalanması vb. asayiş durumları için fotoğraf ve resmin bir zaruret olduğunu ifade etmiştir.⁷⁷

⁷³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahihu'l Buhârî*, Kitâbü'n-Nikâh, No. 5238, (Beyrut: Dâru İbn-i Kesir, 2002), 1334.

⁷⁴ Rızâeddin b. Fahreddin, bazı Âlimlerin "Allahu Teâlâ'nın kadın kullarını Allah'ın mescitlerinden men etmeyin hadisinde geçen "مساجدالله" kelimesinden murat Kâbe-i Muazzama'dır. Tazim için çoğul sığası olan "مساجد" kelimesi getirilmiştir. Bu nedenle kadınların hacca gitmelerine engel olmak doğru değildir" şeklindeki görüşün itimat olunmayan ve manasız bir görüş olduğunu ifade etmektedir. Rızâeddin b. Fahreddin, *Dinî ve İctimâî Meseleler*, (İstanbul: Özgü Yayınları, 2007), 322-323; *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, 334-344.

⁷⁵ Seyyid Şerif Cürçânî, *Mu'cemu't-Tarifât*, (Kahire: Dâru'l-Fazilet, 2004), 116; Bkz. Tuncay Başoğlu, "Resim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 2007), 34/579-582.

⁷⁶ Tuncay Başoğlu, "Suret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 34/579-582; Mustafa Sabri, *İslamda Tartışılan Meseleler*, (İstanbul: Sebil Yayınları, 1995), 55-77.

⁷⁷ Rızâeddin b. Fahreddin, "Suret Meselesi". *Şûra Dergisi*. sy. 9, Mayıs 1908, 287-289.

3.4.4. Şiir ve Müzik

İbn Fahreddin, *إِنَّ مِنَ الْبَيِّنَاتِ سِحْرًا وَإِنَّ مِنَ الْبَيِّنَاتِ جِحْمًا*⁷⁸ hadîs-i şerîfini izah ederken müzikle alakalı bazı rivayetler bağlamında kendi bakış açısını ortaya koymuştur. O, müzik meselesine doğrudan “haram” veya “helal” demek için kat’î delillere dayanılması gerektiğini, bunun akılla veya içtihadla dayanan fetvalarla ispatlanamayacağını söylemiştir⁷⁹ ve bu meseleye dair görüşünü şöyle hulasa etmiştir:

Eğer şiir ve müzik, içki ve sefahat meclisleri kurmak, namahremlerle ihtilat halinde olmak, haram ve günaha yol açacak şeylere teşvik etmek ve vakit israfına sebep olmak gibi fesatları barındırırsa, şiir ve müzik olduğu için değil de bu haram şeylerden dolayı seviyesine göre ya haram veya mekruh olur. Şiir ve müziğe cevaz vermeyenlerin dayanakları da bu illetler olsa gerektir. Ancak bu gibi arızî sebeplerden uzak ve yalın olan şiir ve müziğin haram veya mekruh olmasına hükmedilemez.”

İbn Fahreddin, şiir ve müziğe dair bu ifadelerinden sonra “bizim bu mevzuya dair fikrimiz bu şekildedir, yanılıyorsak Allah (cc.) bizi affetsin” demektedir.⁸⁰

3.4.5. Altın ve İpek

Ekseri ulemâ, erkeklerin ipek ve altın ile süslenmelerinin haram olduğunu söylemişlerdir.⁸¹

İbn Fahreddin, altın ve ipek meselesinin aklî olarak izahının mantıkî bir çerçeveye gayet iyi oturduğunu anlatmıştır. Çünkü erkeğin görevi, zenginliğini rastgele israf etmek değil, belki ailesine mal biriktirebilmek gayesiyle çalışmak olduğundan, kendisinin ipek giymemesi veya altın takmaması gerekmektedir.⁸²

İbn Fahreddin’in, erkeklerin altın saat takma meselesinde rasyonalist bir yaklaşımı söz konusudur. O, erkeğin süslenmek maksadı olmadan sadece vakitleri öğrenmek gayesiyle cebinde altın saat taşımamasının haram olmayacağını söylemiştir. Yine o, bu fikrini izah ederken “kırk liralık bir araçla ihtiyaç görülebilecek iken yüz liralık araca binmek israf olacağından haram olması gerekir denemeyeceği gibi; vakitleri öğrenmek maksadıyla başka saatler varken altın saat kullanmaya zaruret yok diye bunu men etmek de doğru olmaz” şeklinde kıyas yapmıştır.⁸³

Son olarak o, altın ile süslenmek ve ipek giymek her ne kadar erkeklere haram ise de bunlardan faydalanmanın haram olmaması gerektiğini, çünkü haram kılınan şeyin bunların zinet için kullanılması olduğunu belirtmiştir. Eski zamanlardaki altın paraların taşınmasının mubah görülmesinin bu görüşünü teyit edici nitelikte olduğunu da ifade etmiştir.⁸⁴

⁷⁸ "Muhakkak beyanda bir çeşit sihir, şiirde ise hikmetler vardır." Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahihu'l Buhârî*, Kitabu't-Tib, No. 5767, (Beyrut: Dâru İbn-i Kesir, 2002), 1460

⁷⁹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, (Orenburg: Tataristan Kitap Neşriyatı, 1916), 138-139.

⁸⁰ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, (Orenburg: Tataristan Kitap Neşriyatı, 1916), 143-144.

⁸¹ Hz. Peygamber (sas), altın ve ipeğin kendi ümmetinin erkeklerine haram, kadınlarına helâl kıldığını (İbn Mâce, “Libâs”, 19; Ebû Dâvûd, “Libâs”, 11; Tirmizî, “Libâs”, 1), dünyada ipek giyenlerin âhirette giyemeyeceğini (Buhârî, “Libâs”, 25; Müslim, “Libâs”, 6, 7, 21; Ebû Dâvûd, “Libâs”, 7) söylemiştir.

⁸² Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, (Orenburg: Tataristan Kitap Neşriyatı, 1916), 311.

⁸³ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, (Orenburg: Tataristan Kitap Neşriyatı, 1916), 311.

⁸⁴ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, (Orenburg: Tataristan Kitap Neşriyatı, 1916), 311.

3.4.6. Haramla Tedavi

Haramla tedavi meselesi, ihtilafli konulardan birisidir. Âlimlerin çoğunluğu, “الصُّرُورَاتُ تُبِيحُ” Zaruretler mahzurlu olan şeyleri mubah kılar⁸⁵ ve “الْمَشَقَّةُ تَجْلِبُ التَّيْبِيرَ” Meşakkat teysîri celbeder⁸⁶ gibi kaide-i külliyyelere dayanarak haramla tedaviye cevaz vermişlerdir. İslam Konferansı Teşkilatı'na bağlı Uluslararası İslam Fıkıh Akademisi'nin 11-16 Ekim 1986 tarihlerindeki toplantısında alınan kararda alternatif ilâç bulunmadığı ve güvenilir uzman doktorun gerekli gördüğü durumlarda alkollü ilâcın kullanılmasının câiz olacağı bildirilmiştir.⁸⁷

İbn Fahreddin, hekimler tarafından terkibi haram olan bir ilacın hasta için önemli olduğu söylendiğinde, başka alternatif ilaç bulunmadığı takdirde tavsiye edilmiş ilaçların kullanılmasının lüzumlu olacağını söylemiştir. Hatta ona göre, bir Müslümanın, doktorlar tarafından verilmiş reçeteleri ve prospektüsü kontrol etmesi ve ilaçların hangi maddelerden oluştuğunu öğrenmeye çalışması, dinen lüzumlu bir şey değildir.⁸⁸

Sonuç

Rızaeddin b. Fahreddin'in İdil-Ural bölgesinin farklı coğrafi şartlara sahip olması ve ülkedeki Bolşevik idaresi altında dinî idareyi yürütmüş olması itibariyle görev ve görüşleri önem arz etmektedir.

O, eserlerinde incelediği fikhî konuları ayrı bir başlık altında değil de, konular arasına serpiştirilmiş bir tarzda; bazen bir âyet-i kerîmenin izahında bazen de bir hadîs-i şerîfin şerhi esnasında incelemiştir. Bu onun bütün detay ve boyutlarıyla fikhî görüşlerine ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Onun eserlerinden bahseden araştırmalar olsa da, çalışmamıza esas aldığımız *Mutalaa, Tanzimat, Manâsib-ı Diniyye, Aile, Mektep ve Zekât-Hazine ve Zemtsova, Cevâmiu'l-Kelim, Şeyh Zeynullah'ın Tercüme-i Hali* gibi orijinal eserleri ve daha fazlası hala tanıtılıp tercüme edilmeyi beklemektedir. İbn Fahreddin, fıkıh ağırlıklı eserlerinde; güncelliğini koruyan banka ve sigorta, dârü'l-harb, müzik, altın kullanımı ve kıyaslar gibi birçok önemli konulara değinmekle beraber, bazen gelenekten ayrılan görüşlere yer vermek suretiyle farklı bir üslup takip etmiştir.

Sonuç olarak İbn Fahreddin, yakın tarihte Rusya Müslümanları arasında cereyan etmiş olan İslam hukuku ile ilgili bazı tartışmalı konularda fikir beyan etmiş birisidir. Onun aktarmaya çalıştığımız bu görüşleri, günümüzde de farklı mezheplere mensup âlimlerin görüşlerinin kuvveti ve ihtiyaca uygunluğu yönüyle yeniden değerlendirilebileceğini hatırlatmaktadır. Yine onun ihtilafli konular hakkında ortaya koyduğu bazı mülâhazaları, farklı coğrafyalardaki yaşanan tecrübeler karşısında elde edilmiş örnek hükümler oluşturması ve olaylara ilham vermesi açısından önemini korumaktadır.

Kaynakça

Âbizgildin, Cihangir. “Diniye Nezareti ve Ulema Şûrası Hakkında”. *Kazan Utları*. Sayı 5. s. 291. Ak, Ayhan. *İslam Borçlar Hukuku*. Samsun: Üniversite Yayınları, 2020.
----- . *İslam Kamu Hukuku*. Samsun: Üniversite Yayınları, 2019.

⁸⁵ Haydar, *Dürrü'l-Hükkâm Şerhi Mecelleti'l-Ahkâm*, 1/37.

⁸⁶ Zeynüddin b. İbrâhîm b. Muhammed el-Misrî (İbn Nüceym), *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), 64; Haydar, *Dürrü'l-Hükkâm Şerhi Mecelleti'l-Ahkâm*, 1/35.

⁸⁷ Abdullah Kahraman, “Tedavi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/254-256.

⁸⁸ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, (Orenburg: Tataristan Kitap Neşriyatı, 1916), 258.

- Akdaş, Hayrunnisa-Kahraman, Abdullah. "Tanzimattan, II. Meşrutiyet'e Taaddüd-i Zevcâtı Savunanlar. Reddedenler Ve Gerekçeleri". *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Sayı 2. ss. 33-42.
- Akdes, Nimet Kurat. "Kazan Hanlığı". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. Sayı 12. ss. 227-246.
- Ali, Kevser Kâmil. "Çok Evlilik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/365-369. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Apaydın, H. Yunus. "Tesettür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/538-543. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Atar, Fahreddin. "Kadı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/66-69. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Atar, Fahreddin. "Nikâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/112-117. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Atar, Fahreddin. "Kazâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/113-117. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Baktır, Mustafa. "Umûmü'l-Belvâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/155-156. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Bardakoğlu, Ali. "Hanefî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/21-27. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Başoğlu, Tuncay. "Suret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/579-582. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Beydilli, Kemal. "Rusya-Tarih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/253-265. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Uzun Günlerde Rûze*. Kazan: Elektro-Tipografiya Ümid, 1911.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük İslam İlmihali*. İstanbul: Gün Matbaası, 1959.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sahihu'l-Buhârî*. Kitâbü'n-Nikâh, No. 5238. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 2002.
- Burhaneddin el-Merginânî, Ali bin Ebî Bekr bin Abdülcelîl er-Reşadânî. *el-Hidâye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1992.
- Cevziyye, İbn Kayyim. *Zâdü'l-Me'âd*. Ali b. Muhammed İmran ve Muhammed Üzeyr Şems (thk.). Mekke: Dâru Alemi'l Fevaid, 2018.
- Cürçânî, Seyyid Şerif. *Mu'cemu't-Tarifât*. Muhammed Sıddık Mişâvî (thk.). Kahire: Dâru'l-Fazilet, 2004.
- Çağrı, Mustafa. "Fitne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/156-159. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Demirci, Metin. *İdil-Ural'ın Sesi Rızaeddin b. Fahreddin*. İstanbul: Kesit Yayınevi, 2016.
- Ekici, Yunus. "Bolşevik İhtilâlinin Ortaya Çıkması Ve Sebepleri". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Sayı 1. ss. 265-274.
- Günay, Hacı Mehmet. "Vakıf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/475-479. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Haydar, Ali. *Dürerü'l-Hükkâm Şerhü Mecelleti'l-Ahkâm*. Beyrut: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.
- Heyet. *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat*. İstanbul: Türkiye Kalkınma ve Dayanışma Vakfı Yayınları (TÜRDAV), 1992.
- Hüsrev, Molla. *Mir'âtü'l-Usûl fi Şerhi Mirkâti'l-Vusûl*. İstanbul: Fazilet Neşriyat, 1998.
- İbn Âbidîn, Ahmed b. Abdilganî. *Reddü'l-Muhtar*. İstanbul: Şamil Yayıncılık, 1962.
- İbn Fahreddin, Rızâeddin. "Açlık ve Mollalar" *Ülfet dergisi*. Sayı 50. ss. 1-2.
- İbn Fahreddin, Rızâeddin. *Aile*. Kazan: Haritanova Matbaası, 1904.
- İbn Fahreddin, Rızâeddin. *Âsâr*. Orenburg: Ruhıyat Neşriyatı, 1901.
- İbn Fahreddin, Rızâeddin. *Cevâmiu'l-Kelim Şerhi*. Orenburg: Tataristan Kitap Neşriyatı, 1916.
- İbn Fahreddin, Rızâeddin. *Dinî ve İctimaî Meseleler*. İstanbul: Özgü Yayınları, 2007.
- İbn Fahreddin, Rızâeddin. *Mektep ve Zekât, Hazine ve Zemstvo*. Orenburg: Karimov Hüseyinov Matbaası, 1908.
- İbn Fahreddin, Rızâeddin. *Menâsıb-ı Diniyye*. Orenburg: Paravay Matbaası, 1896.

- İbn Fahreddin, Rızâeddin. *Mercânî*. Kazan: Maarif Matbaası, 1915.
- İbn Fahreddin, Rızâeddin. *Mutalaa*. Orenburg: Kerimov Matbaası, 1903.
- İbn Fahreddin, Rızâeddin. *Şeyh Zeynullah Hazret'in Terceme-i Hâli*. Orenburg: Vakit Matbaası, 1917.
- İbn Fahreddin, Rızâeddin. *Şûra*, 9/1, 1908, ss. 287-289.
- İbn Fahreddin, Rızâeddin. *Tanzimat*. Kazan: Dumbrovski Matbaası, 1898.
- İbn Fahreddin, Rızâeddin. *Tercüme-i Hâlim Fenni- Biyoğrafik Cıyıntık*. Kazan: Ruhıyat Neşriyatı, 1999.
- İbn Fazlan, Ahmed b. el-Abbâs b. Râşid b. Hammâd. *İbn Fazlan Seyahatnâmesi Tercümesi*. Ramazan Şeşen (haz.). İstanbul: Bedir Yayınevi, 1975.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed. *Lisânü'l- 'Arab*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî. *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- İsfahanî, Rağîb. *el-Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1992.
- Kahraman, Abdullah. "Tedavi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/254-256. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Karaman, Hayrettin. "Cuma". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/85-89. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Köse, Murtaza. "Fî Sebîlillâh Kavramının Zekât Açısından Tahlili". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Sayı 21. s. 110.
- Mardin, Ebu'l-Ulâ. *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1945.
- Nesefî, Ebu Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed. *Tilbetü't-Talebe fi'l-İstilahâti'l-Fıkhiyye*. Bağdat: Dâru'l-Âmire, 1933.
- Mustafa, İbrahim. vd. *Mu'cemu'l-Vasît*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Özalp, Ömer Hakan. *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızaeddin b. Fahreddin*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001.
- Sabri, Mustafa. *Dinî Müceddidler*. İstanbul: Sebil Yayınları, 1994.
- Sabri, Mustafa. *Meseleler Hakkında Cevaplar*. İstanbul: Sebil Yayınları, 1995.
- Samî, Şemseddin. *Kamûs-u Türkî*. İstanbul: Alfa Yayınevi, 1998.
- Sicistânî, Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk. *Sünen-i Ebu Davud*, Şuayb Arnavut ve Muhammed Kamil Karabelli (thk). Dimaşk: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 2009.
- Şahin, Osman. "Kadınların Mahremsiz Yolculuk Yapmasının Hükmü". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*. Sayı 34. ss. 359-387.
- Tahânevî, Muhammed Ali. *Keşşâfî Istilâhâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.
- Taymas, Abdullah Battal. *Kazanlı Türk Meşhurlarından Rızaeddin Fahreddinoğlu*. İstanbul: Birlik ve Basın Yayınevi, 1958.
- Türkoğlu, İsmail. "Rusya-Ülkede İslamiyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/265-266. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Türkoğlu, İsmail. *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızâeddin Fahreddin*. İstanbul: Ötügen Yayınları, 2000.